

ISSN 2277 - 5730
AN INTERNATIONAL MULTIDISCIPLINARY
QUARTERLY RESEARCH JOURNAL

AJANTA

Volume - VIII

Issue - II

April - June - 2019

Marathi Part - III

Peer Reviewed Refereed
and UGC Listed Journal

Journal No. 40776



ज्ञान-विज्ञान विमुक्तये

IMPACT FACTOR / INDEXING
2018 - 5.5
www.sjifactor.com

❖ EDITOR ❖

Asst. Prof. Vinay Shankarrao Hatole
M.Sc (Maths), M.B.A. (Mktg.), M.B.A. (H.R.),
M.Drama (Acting), M.Drama (Prod. & Dir.), M.Ed.

❖ PUBLISHED BY ❖

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

❧ CONTENTS OF MARATHI PART - III ❧

अ.क्र.	लेख आणि लेखकाचे नाव	पृष्ठ क्र.
२३	सातारा संस्थानचा प्राचीन इतिहास श्रीमती भारती सदाशिव माळी	११७-१२१
२४	स्थानिक स्वशासन आणि गडचिरोली जिल्हातील सरपंचांचा सहभाग डॉ. आर. पी. करोडकर	१२२-१२४
२५	सर्वात आवडते किंवा पसंतीचे राष्ट्र प्रा. आर. एस. कोल्हे	१२५-१२८
२६	थॉर्नडाईकच्या अध्ययन नियमांचा प्राथमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या इंग्रजी अध्ययनात होणारा उपयोग एक चिकित्सक अभ्यासक डॉ. अतुल ना. चंद्रमोरे	१२९-१३३
२७	विदर्भातील शहरी व ग्रामीण भागातील उच्च माध्यमिक स्तरावरील विद्यार्थ्यांच्या समस्या, सवयी व त्यांचे शैक्षणिक संपादन : एक अध्ययन सुहासबाबु अनिलबाबु फुंडे डॉ. के. एम. भांडारकर	१३४-१३७
२८	कुक्कुटपालन व्यवसायाची दशा आणि दिशा : एक सामाजिक दृष्टीकोन प्रा. अभिजीत शरद भामरे प्रा. डॉ. सुधाकर लोटन जाधव	१३८-१४२

२८. कुक्कुटपालन व्यवसायाची दशा आणि दिशा : एक सामाजिक दृष्टीकोन

प्रा. अभिजीत शरद भामरे
श्रीमती विमलबाई उत्तमराव पाटील कला व कौ. डॉ. भास्कर सदाशिव देसले विज्ञान महाविद्यालय, साक्री, ता. साक्री,
जि. धुळे.

प्रा. डॉ. सुधाकर लोटन जाधव
आदर्श कला महाविद्यालय जैताने-निजामपूर, ता. साक्री, जि. धुळे.

प्रस्तावना

आज कुक्कुटपालन व्यवसायाची दशा आणि दिशा याचा विचार करतांना कुक्कुटपालनहा व्यवसाय प्राचीन काळापासून जगाच्या पाठीवर चालत आलेला प्रचलित पारंपरिक व्यवसाय आहे. आजच्या आधुनिक काळात तंत्रज्ञानाच्या युगात त्यात अनेक मोठे बदल झालेले दिसून येतात. पूर्वी आजच्या एवढी एका छताखाली कोंबड्यांची मोठी संख्या दिसत नव्हती. मोठमोठे शोडही नव्हते. परंतु लहान मोठ्या संख्येने कोंबड्या पाळल्या जात होत्या. कोंबड्यांची खुराडी होती. आजच्या एवढे कोंबड्यांना महत्त्व दिले जात नव्हते. काळजी घेतली जात नव्हती. लोकसंख्येच्या तुलनेत गरजही वाटत नव्हती, पण आज त्याची वेळ आली आहे. विचार करावयाचा झाल्यास शेतीशी निगडित असणाऱ्या अनेक जोडधंद्यांपैकी एक चांगला व्यवसाय कुक्कुटपालन आहे. शेतीहा प्रमुख व्यवसाय असल्यामुळे पूर्वीपासून शेतीला महत्त्व होते. म्हणून आपल्याकडे व्यवहारिकदृष्ट्या म्हण प्रचलित आहे, "उत्तम शेती, मध्यम व्यापार आणि कनिष्ठ नोकरी" आजहीती म्हण सार्थ आहे आणि उद्याही अत्तणार आहे. शेतीही माणसाच्या जीवनातील नवसंजिवनी आहे. म्हणून कुक्कुटपालन व्यवसायाची दशा आणि दिशा समजून घेण्यासाठीहा लेख प्रपंच.

अन्न ही माणसाच्या जीवनातील गरजापैकी महत्त्वाची गरज. याशिवाय आहार, निद्रा, भय, मैथूनही जीवसृष्टीतील प्रत्येक जीवाची शारीरिक गरज मानली जाते. सजीवांच्या जीवनशैलीत आहाराला अनन्य साधरण महत्त्व आहे. शरीर हे अन्नमय असून शरीरहे अन्नावरच पोषले जाते. शरीराचे जीवित कार्य हे अन्नापासून मिळणाऱ्या उर्जेवर चालते. उर्जा ही अन्नापासून तयार होते. उर्जेची निर्मिती अन्नातील पोषणमूल्ये घटकांवर अवलंबून असते. आहारातील पोषणमुल्यांचा विचार करता आहारामध्ये सर्व प्रकारची अन्नघटके, जीवनसत्त्वे व खनिज पदार्थ योग्य प्रमाणित असणे आवश्यक आहेत. निरोगी शरीरासाठी म्हणजे उत्तम आरोग्यासाठी सकस, पोष्टीकसंतुलित आहाराची गरज असते. ही गरज कोंबडी व कोंबडीपासून मिळणाऱ्या उत्पादन पदार्थातून मिळत असल्याने कुक्कुटपालन व्यवसायाला महत्त्व आहे. कोंबडीपासून मिळणारे घटक

म्हणजे मांस व अंडी मांस हे जगातील ६५ टक्के लोकांचा आहार आहे. आपण मांस हे अनेक प्रकारच्या प्राण्यापासून मिळवतो. आपल्याकडे खालीलप्रमाणे मांसाचे स्रोत आहेत.

- १) पोर्क - वरहराचे मांस
- २) बीफ - गार्ड-म्हशीचे मांस
- ३) मटण - शेळ्या-मेंढ्यांचे मांस
- ४) चिकण - कोंबड्यांचे मांस
- ५) इतर मांस - वन्य पशुपक्षांचे मांस
- ६) मारो- मासे-जलचर प्राणी

आपल्याकडे साधारणतः ६५ टक्के लोक मांसाहारी आहेत. त्याचा विचार करता आपल्याकडे उपलब्ध असलेले मांस सर्व धर्मियांना मान्य असेलच असे नाही. प्रत्येक धर्मांमध्ये मांसाहाराबद्दलची संकल्पना वेगळी आहे. ठराविक प्राण्यांचे मांस ठराविक धर्मियांना चालते. प्रत्येक धर्माची तत्त्वे, संकल्पना वेगळी आहे. जोतो आपल्या तत्त्वानुसार धर्माचे पालन करतो. त्यामुळे मांसाहारामध्ये मतभेद आहेत. उदा. पोर्क म्हणजे वराहाचे मांस. वराहाचे मांस मुस्लिम धर्मात निषिद्ध मानले जाते. त्यामुळे मुस्लिम लोक वराहाचे मांस खात नाहीत. बीफ म्हणजे गार्डचे मांस हिंदू धर्मात निषिद्ध मानले जाते. त्यामुळे हिंदू लोक गार्डचे मांस खात नाहीत. परंतु कोंबडीचे मांस मात्र हिंदू आणि मुस्लिम या दोघांनाही चालते.

दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे प्राचीन काळापासून कोंबड्यांकडे पाहण्याचा जगातील सर्व जाती-धर्मांच्या लोकांचा एक वेगळा दृष्टीकोन आहे. कोंबड्यांमध्ये एक विलक्षण जादुई शक्ती आहे असा काही जातीय धर्मियांचा समज आहे. त्यामुळे काळी जादू, जादूटोना, यासारख्या प्रकारात कोंबडे व अंडी यांना स्थान आहे. याशिवाय धार्मिक कृत्य, होमहवन, देवदेयतांना द्यावयाचे बळी यांमध्ये कोंबड्यांना महत्त्व आहे. याशिवाय मांसाहार करणाऱ्यांमध्ये पाहुणचार, मेजवाण्या, पाट्यां यामध्ये अंडी व चिकनचा वापर केला जातो.

प्रचलित कोंबडी पालन पद्धत

कोंबडी हा मुळचा जंगली पक्षी असून अतिशय संवेदनशील आहे. ज्यावेळी माणसाचा त्याच्याशी संबंध आला त्यावेळी माणसाने त्यांच्यातील उपयुक्तता व गुणवत्ता ओळखून घरात आणले. त्यांच्या पूर्वीच्या सवयी बदलवल्या. त्यांना नविन सवयी लावल्या. आज जगाच्या पाठीवर कोंबड्यांच्या अनेक जाती-प्रजाती पहायला मिळतात. शेतीहा ग्रामीण भागात मुख्य व्यवसाय असल्याने त्याला जोडघंदा म्हणून कुक्कुटपालन केले जाते. पूर्वी ग्रामीण भागात घोरोघरी कोंबड्या पाळल्या जात असत. पाच पन्नास कोंबड्या पाळून त्याच्या उत्पन्नावर तेल, मीठ चालवणारी लाखो कुटुंब आहेत. कुक्कुटपालनास लागणारे अनुकूल वातावरण, भौगोलिक परिस्थिती व सुख-सुविधा ग्रामीण भागात असल्याने हा व्यवसाय चांगला रुजला आहे. कोंबड्यांना लागणारे अन्न-पाणी, घान्य, किड्यामुंग्यांच्या रुपाने मोफत उपलब्ध होते. त्यामुळे त्यांच्या आहारावरील खर्च शून्य पैसे येतो. आज त्या जर बंदिस्त केल्या असत्या तर आजच्या परिस्थितीनुसार ६५ टक्के खर्च करावा लागला असता. कोंबड्यांच्या निवाऱ्यावर विचार करायचा झाल्यास कोंबड्या कोंडण्यासाठी लागणारी खुराडे, डालग्या, पाट्या, ह्या जंगलातून मिळणाऱ्या बांबू, वेली, झाड्याच्या फोका (फांदा) यापासून तयार केल्या जातात. जंगल ही नैसर्गिक देणगी असल्यामुळे निवाऱ्यासाठी पदरमोड करावी लागत नाही. कोंबड्यांना कुठेही झाडावर, छपरावर, भिंतीवर

बसण्याची सद्य असल्याने निवाऱ्यासाठी खर्च करावा लागत नाही. कोंबडी हा संवेदनशील प्राणी असल्याने एकदा घराची ओळख झाल्यावर दुसरीकडे जात नाही. बाहेर हिंडून फिरून आला तरी परिचित जागेवरच अंडी घालतो, हेत्याचे वैशिष्ट्य आहे.

पिलं तयार करण्याची तत्कालीन नैसर्गिक पद्धत

घरगुती कोंबडी पालनात अंडी उबवून पिलेतयार करण्याची नैसर्गिक पद्धत अस्तूनती सर्वांना करता येणारी, परवडणारी उपयुक्त पद्धत आहे. पिले काढण्यासाठी चांगल्या जातीच्या निवडक अंड्यांची आणि खुदूक कोंबड्यांची निवड केली जाते. खुदूक कोंबडी म्हणजे अंडी देण्याचे बंद झाले नंतर कोंबडी बराच काळ खुराड्यात बसून असते. तीसातल्याने अंडी देत असल्यामुळे तिच्या प्रजनन संस्थेवर ताण पडलेला असतो. न कळत तिच्या शरीराची झीज होवून ती अशक्त बनते. बसून राहिल्यामुळे तिच्या शरीरातील झिज भरून निघण्यास मदतहोते. अंडी न देण्याचा भाकडकाळ म्हणजे कोंबडीचा खुदूक काळ अशी खुदूक कोंबडी उबवण्यास योग्य असते.

तत्कालीन असाही अज्ञानाचा काळ

तो काळ म्हणजे शिक्षणाच्या अभावी, मागासलेला अविकसीत, अप्रगत काळ. लोकातील अज्ञान, अंधश्रद्धा यांनी अधोगतीकडे नेणारा बुरसट विचारांचा काळ. त्यामुळे विज्ञानाला थारा नव्हता की प्रगतीला वाव नव्हता. आजच्या सारखे तंत्रज्ञ नव्हते कि पशुवैद्यक नव्हते. त्यामुळे शास्त्रोक्त पशुसेवा दुमिल्लहोती. कुठेतरी तालुक्याच्या ठिकाणी एखाद्या पशुवैद्यकीय दवाखाना असे. त्या दवाखान्यात वरवरचे उपचार केले जात असत. लसी आणि औषधे यांवर लोकांचा विश्वास नव्हता. अज्ञानामुळे लोकांचा औषधोपचारापेक्षा देवदेवतांवर अधिक विश्वास होता. त्यामुळे लोक आजारी पशुपक्षांवर उपचार करून घेत नव्हते. तेसरळ अंगारा-धोपारा देणाऱ्या बुवा बाबांकडे जात होते.

त्याकाळी लोकांचा समज होता कीसार्थीचे रोग आजारहे देवदेवतांच्या कोपामुळे होतात. विकृत व्याधी माणसाने केलेल्या देवदेवस्थींमुळे होतात. त्यामुळे देवऋषी, बुवाबाजीला उत आला होता. हेडोंगी लोक लोकांच्या श्रद्धेचा फायदा घेऊन लोकांना लुटतहोते. देवांचे भक्त देवांच्या नावावर लोकांची पिळवणूक करतहोते. पोट पुजेसाठी कोंबडी अंडी गोळा करतहोते. शिक्षणाच्या अभावामुळे विज्ञान ग्रामीण भागात पोहचले नव्हते. उलट लोकांच्या मनावर अंधश्रद्धेचा पगडा बसला होता. तो पूर्णपणे दोरेगंडे, देव-देवऋषी, मरीआई-सटवाई, म्हसोबा, पिरोबा यासारख्या देवदेवतांच्या आहारी गेलेहोते.

कुक्कुटपालन व्यवसायचा सुवर्णकाळ

स्वातंत्र्यपूर्व साधारण १९६० सालापर्यंत कुक्कुटपालनहे पारंपरिक नैसर्गिक पद्धतीने केले जात होते. पण त्यानंतर म्हणजे स्वातंत्र्यानंतर कोंबडी पालनात अनेक बदल होत गेले. स्वातंत्र्यानंतर राज्यांत आणि केंद्रात कृषी खात्याबरोबर दुग्धव्यवसायात, पशुसंवर्धन खात्याची निर्मिती झाली होती. पशुसंवर्धन खात्यामध्ये कुक्कुटपालनाचे महत्त्व ओळखून कुक्कुटपालनला उत्तेजन म्हणून अनेक योजनांचे नियोजन करण्यात आले.

कोंबडी तंज्ञांना, शास्त्रज्ञांना पाचारण्यात आले.कोंबडी तंज्ञांनी अभ्यास करून काही विकास योजना शासनाकडेसादर केल्या त्या अंमलात आणण्यासाठी शासनाने वेगवेगळ्या स्तरावर समित्या, मंडळे नेमली. पुढे या समिती मंडळाच्या माध्यमातून पशुसंवर्धनाचे कार्य सुरु झाले. पशुसंवर्धनामध्ये दुग्धव्यवसाय, पशुपालन, शेळी-मेंढी पालन, वराह पालन, बदक पालन, ससे पालन आणि कुक्कुटपालन यासारख्या शेतीशी निगडित असणाऱ्या अनेक जोडघंटांना प्राधान्य देण्यात आले. या जोडघंटांमध्ये कोंबडीपालनातील गरज ओळखून कुक्कुटपालनाकडे विशेष लक्ष देण्यात आले.

सन १९२५-२६ साली महाराष्ट्रात प्रथम कृषीखात्यामार्फत "मध्यवर्ती अंडी उबवणी केंद्र खडकी" या नावाने शासकीय कुक्कुटपालन केंद्र सुरु करण्यात आले. या केंद्राततंज्ञांच्या देखरेखीखाली कोंबड्यांवर अनेक प्रकारेसंशोधन करण्यात आले. कोंबड्यांच्या विकसित जाती, शास्त्रीय पद्धतीने अंडी उबवणूक व पिलांची निर्मिती, कुक्कुटपालनाच्या विविध पद्धती, कांबड्यांचे संगोपन, कोंबड्यांचे आजार आणि त्यावरील औषधोपचारप्रतिबंधात्मक उपाययोजना आणि मार्केटिंग यासारख्या अनेक बाबींवर संशोधन करण्यात आले.

पुढे राज्यात स्वतंत्र पशुसंवर्धन खात्याची निर्मिती झाली. पुणे येथील मध्यवर्ती इमारतीत स्वतंत्र पशुसंवर्धन संचालनालय सुरु झाले. त्यामुळे खडकी येथील कृषी खात्याकडीलहे केंद्र पशुसंवर्धन विभागाकडे १९५८ साली सोपविण्यात आले. आज ते मध्यवर्ती अंडी उबवणूक केंद्र खडकी, पुणे-३, पशुसंवर्धन खाते महाराष्ट्र राज्य या नावाने कार्यरत आहे. कुक्कुटपालनाची आवड आणि मागणी पाहून खात्याने नागपूर, औरंगाबाद, पुणे, कोल्हापूर अशी चार विभागीय अंडी उबवणूक केंद्र सुरु केली. आज त्याचा सर्व जिल्ह्यात विस्तार झाला आहे. या काळात महाराष्ट्रात आणि महाराष्ट्राबाहेर इतर राज्यात अनेक खाजगी व सहकारीसंस्थांनी आपले पाय रोवले आहेत. त्यामध्ये आंध्रप्रदेश व कर्नाटक, महाराष्ट्र, तामिळनाडू, प. बंगाल, पंजाब, हरियाणाही राज्ये आघाडीवर आहेत. महाराष्ट्राचा विचार करावयाचा झाल्यास पुणे, मुंबई, कोल्हापूर, सांगली, सातारा या जिल्ह्यांचे मोठे योगदान आहे. या खाजगीसहकारीसंस्थेत शासनतुल्य कामे केली जातात. त्यामुळे कोंबडी व्यवसायात एवढी वाढ झाली आहे कि कुक्कुटपालनहा जोडघंटा न राहता एक मोठा व्यवसाय झाला आहे.या संस्थेतून अनेक चांगले उपक्रम राबविले जातात.या योजनेतून खालील बाबींचा विचार केला जातो.

१. शास्त्रीय पद्धतीने पैदास करून चांगल्या गुणवत्तेच्या जाती निर्माण करणे. जातिवंत पक्षी निर्माण करणे.
२. शेतकरी, लहान-मोठे उद्योजक, शासकीय, निमशासकीय आणि सहकार संस्थांना सुधारित, जातीच्या कोंबड्यांच्या पिलाच्या निर्मितीसाठी उबवण्याच्या अंड्यांचा पुरवठा करणे.
३. लोकांच्या मागणीनुसार वेगवेगळ्या वयोगटातील नर-माद्यांचा पुरवठा करणे.
४. लोकांच्या मागणीनुसार एक दिवसाच्या पिलाचा पुरवठा करणे.
५. मागणीप्रमाणे द्यात आलेल्या तलंगा किंवा अंडी देणाऱ्या कोंबड्या पुरविणे.

६. नविन उद्योजकांना, शेतकरी यांना कोंबडी पालनाचे तांत्रिक प्रशिक्षण देणे.
७. कोंबडी पालनात जागृती करण्यासाठी, मेळावे शिबीरे व प्रदर्शने आयोजित करणे.

गेल्या ५० वर्षात आपल्याकडे कुक्कुटपालन व्यवसायाची लक्षणीय वाढ झाली असून जनुकीय शास्त्राच्या प्रक्रियेतून उत्तम दर्जाचे, चांगल्या गुणवत्तेचे पक्षी निर्माण झाले आहेत.

कुक्कुटपालन व्यवसायाची यशस्वी वाटचाल

साधारणपणे १९९० पासून कुक्कुटपालन व्यवसायात मोठी वाढ झाली आहे. अंडी देणाऱ्या कोंबड्यांपेक्षा मांसल कोंबड्यांची (ब्रॉयलर) निर्मिती करून त्यांचे मार्केटिंग करण्यात अनेक कंपन्या या व्यवसायात उतरल्या आहेत. एक दिवसाच्या पिलाची विक्रीबरोबर कॉन्ट्रॅक्ट पद्धतीने पिलाचा पुरवठा करून तयार झालेल्या कोंबड्यांचे स्वतःच्या व्यवस्थापनाखालील प्रक्रिया उद्योगात अनेक कंपन्या गुंतल्या आहेत. अंड्यांपासून पावडर तयार करणे, कोंबड्यांसोलून त्यांचे मांसावर प्रक्रिया करणे, मांस फ्रिज करून त्यांची निर्यात करणे, यासारख्या प्रक्रिया उद्योगातून चांगले पैसे मिळत आहेत.

थोडक्यात

आज कुक्कुटपालन व्यवसायातील व्यवसायाची दशा आणि दिशा याचा अभ्यास करत असतांना कुक्कुटपालन उत्पादनात दिवसेंदिवस मोठ्या प्रमाणात वाढ होत असतांना दिसून येत आहे. यात अनेक खाजगी कंपन्यांचे योगदान आहे. त्यामुळे ग्रामीण भागात कुक्कुटपालन उत्पादकांची संख्या वाढत असतांना रोजगारही उपलब्ध होतांना दिसून येत आहे. आज महाराष्ट्रात ६५ टक्के कोंबड्यांचे उत्पादन कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग पद्धतीने होते. त्यात सगुणा, व्यंकटेश्वरा कंपनी अग्रेसर आहेत. या कंपनी नविन उद्योजकांना एक दिवसाची पिल्ले, खाद्य, औषध, पशुसेवा व मार्गदर्शन करून त्यांच्याकडून वाढलेल्या पक्ष्यांची खरेदी करून आर्थिकसहकार्य करते. कॉन्ट्रॅक्ट फार्मिंग पद्धतीत ज्यांच्याकडे शेड, विज, पाणी यांची सोय करून त्यांच्याशी करार करून घेतात. शेडच्या जागेनुसार त्यांना एक दिवसाची पिल्ले देऊन अघुनमधून कंपनीच्या तंत्रज्ञानाकडून मार्गदर्शन देखिल केले जाते. अशा पद्धतीने कुक्कुटपालन व्यवसायातील बारकावे दिसून येतात.

संदर्भग्रंथ

१. रसाळे, उद्धव, *आधुनिक कोंबडीपालन*, निरज प्रकाशन, सोलापूर, जानेवारी २०१८
२. *महाराष्ट्राची आर्थिक पाहणी (२०१३-१४)*, अर्थ व सांख्यिकीय संचालनालय, नियोजन विभाग, महाराष्ट्र शासन, मुंबई,
३. दक्षिणकर, ना. पु., *आधुनिक कोंबडी पालन*, श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २०११,
४. हिंणगे वसंत, *कुक्कुटपालन व्यवसाय मार्गदर्शक*, सकाळ प्रकाशन, फेब्रुवारी २०१८.